

Вячеслав КОРНІЄНКО

(Київ, Україна)

Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI–XII ст.

Планомірні дослідження епіграфічних пам’яток Софії Київської дозволили виявити велику кількість унікальних історичних відомостей, відсутніх у писемних джерелах. Так, у приділі свв. апостолів Петра і Павла було виявлено три графіті, які містять у своєму тексті згадки про вищих ієрархів руської православної церкви XI – XII ст. Ця група написів формує своєрідний “літопис Софійського собору”, публікації складових якого і присвячена дана стаття.

Найдавніший з цієї групи напис (№ 1168 [10]) знаходиться на фресці з образом св. мч. Анастасія (образ святого визначений також завдяки даним графіті). Збереженість запису відносно добра, адже, незважаючи на втрати окремих складових, його текст може бути повністю відновлений*: **М(ѣ)с(ѡц)ѡ феврара [въ] ВІ дѣнь ѡ[ро] сла[въ] поставиша м[ит]ропо[ли]томъ [А]арнона ‘Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона’.** На підставі сукупності палеографічних ознак, тобто, за формою написання літери **ѡ** з опуклою петлею, **ѡ** з округлою нижньою петлею, прямолінійної та криволінійної **р** з округлою петлею, **т** без бічних засічок, **ѣ** та **ь** з петлями, що опускаються під рядок, **ш** з платформою над рядком най-

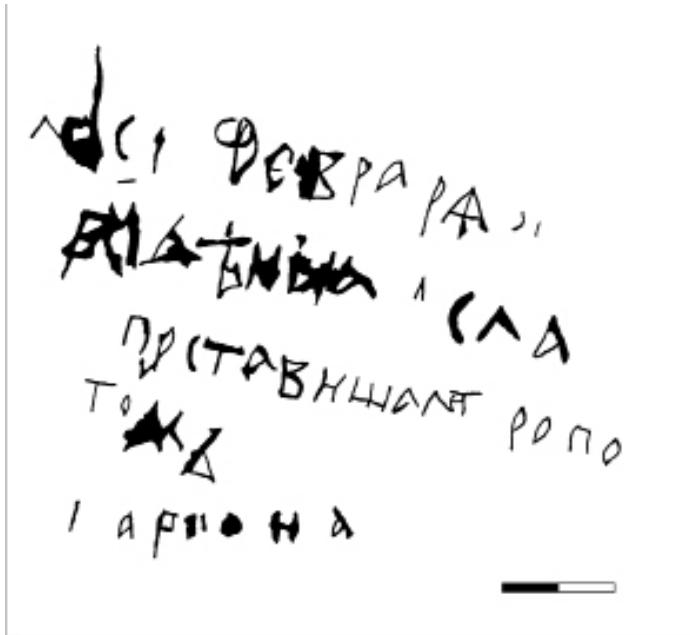
* Згідно прийнятої нами методики [12, с. 6-7] під час реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

вірогідніше датувати графіті в рамках кінця XI – першої чверті XIII ст. Відповідно до контексту графіті має бути датоване 1051 р. Тут варто звернути увагу на таку особливість: форми написання літер **а**, **т** та **ш** на новгородських матеріалах фіксуються не раніше початку XII ст. Нами вже підкреслювався факт “омолодження” палеографічних ознак графіті Софії Київської на підставі датування новгородських берестяних грамот [10, с. 239; 11], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [15, с. 35, 38]. Відтак, зважаючи на контекстне датування графіті серединою XI ст., мусимо констатувати, що подібні форми написання літер **а**, **т** та **ш** на південноруських матеріалах зустрічаються раніше, принаймні, з середини XI ст.

Автор графіті повідомив лише про день події – 12 лютого, однак за літописними даними можемо встановити рік – 6599 (1051) [16, стлб. 155; 17, стлб 143; 18, с. 83]:

графіті № 1168	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсѧца феврара въ VI дѣнь Іарославъ поставиша митро- политомъ Іаріона	Постави Іарославъ Ларишна митрополитомъ. Р҃усина въ святѣи Гоѡѣи. собравъ єпископы	Постави Іарославъ Ларишна митрополитомъ. Р҃уси святѣи Гоѡѣи. собравъ єпископы	Р҃усстии єпископи постаниша Іларіона Р҃усина митрополита Кіеву и всеї Р҃усской землѣ

Слід зазначити, що під час досліджень у 1959-1963 рр. С. Висоцьким було виявлене графіті (№ 7), текст якого читався наступним чином: “Місяця квітня у 9-й день поставлений був владика...” [4, с. 37-38, табл. III, 2; IV, 2]. На думку дослідника, в пошкодженій частині напису могло міститись ім’я “Іларіон”, тому графіті розглядалось як запис про його поставлення київським митрополитом 9 квітня 1051 р. [5, с. 210, 212-214]. Втім, запропонована дослідником інтерпретація не набула підтримки (див., наприклад, врахування А. Поппе даних запису № 112 стосовно дати столовання митрополита Никити (див. нижче) та ігнорування запису № 9 стосовно даних щодо столовання Іларіона [19, с. 193, 195]). Зважаючи на інформацію епіграфіч-

Прорисовка запису № 1168 про поставлення митрополитом Іларіона.

них (графіті № 1168) та літописних джерел, цю подію слід віднести до 12 лютого 1051 р.

Втім, існують інші версії щодо року поставлення митрополитом Іларіона. Так, В. Брюсова, вважає, що Іларіон був поставлений митрополитом у Києві в 1044 р., а законність цього акту, вірогідно, була визнана на Константинопольському соборі 1051 р., і саме цій даті було надано першочергового значення, що й зумовило її закріплення “в русских летописях и в “Исповедании веры” Илариона, поглотив собой первую дату избрания Илариона собором русских епископов в 1044 г.” [1, с. 50-51]. Саме цією обставиною дослідниця пояснює певні протиріччя між повідомленнями “Повісті минулих літ” (повідомляє про поставлення Іларіона Ярославом), Никонівського (повідомляє про поставлення Іларіона собором руських єпископів) та Густинського (повідомляє про поставлення “от патриарха Кирулария”) літописів [1, с. 40-41]; для посилення своєї тези дослідниця наводить ще кілька відомостей пізніших джерел [1, с. 45-46]. Однак інформація графіті, хоча і не містить

вказівки року, дозволяє поставити під сумнів гіпотетичні реконструкції В. Брюсової. Насамперед, звертає на себе увагу майже однаковий текст опису події автора графіті та літописних статей (Іпатіївський та Лаврентіївський літописи). У Софії Київській (та й у інших середньовічних архітектурних спорудах) ми не зустрічаємо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були “ввести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було; тобто, датовані написи-графіті являють собою те саме, що й літописні записи про якісь події, які починаються словами “В літо...” [14, с. 418]. Тобто, автор запису був сучасником подій, до того ж, приналежним до кола софійських книжників, чим пояснюється “літописний” стиль опису запису № 1168. А ця обставина вказує, що стаття 6559 р. не була запозичена з інших джерел (В. Брюсова наводить версію щодо цілого ланцюжка її запозичень О. Шахматова [1, с. 41-42]), а була укладена синхронно події, про яку повідомляє. Відмінності тексту статті Никонівського літопису, на нашу думку, варто пояснювати прагненням укладача довести легітимність акту поставлення Іларіона митрополитом єпископами з посиланням на перше правило святих апостолів. Відтак, підстав для датування поставлення митрополитом Іларіона 1044-м р. немає, а цю подію слід віднести до 12 лютого 1051 р.

Інший напис, № 112, знаходиться на тій же фресці з образом св. мученика Анастасія. Графіті було опубліковане С. Висоцьким [3, с. 107-108; 5, с. 38-39, табл. XVIII, XIX], прочитання коригували В. Колесов [9, с. 151] та А. Залізняк [8, с. 271-272]. Розбіжності між запропонованими варіантами містять три основні моменти:

<i>С. Висоцький</i> (1968)	м ¹ цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри а ³ лъникита (с)ѹдилоѡѡѣ.
<i>С. Висоцький</i> (1976)	м ^{с1} цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри [н]а ³ лъникита [со]ѹдилоѡѡѣ.
<i>В. Колесов</i>	м ^{с1} цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри а ³ лъникита [со]ѹдилоѡѡѣ.
<i>А. Залізняк</i>	м ¹ цѡкѣтѣврѣ вѣєі ² дньпри [ш]ь ³ лъникита [со]ѹдилоѡѡѣ.

1) наявності або відсутності надрядкової **с**: на перший погляд може здатись, що титло перетинає літеру **с**, прорізи якої значно розширені; вивчення оригіналу напису не дозволяє впевнено встановити, знаходилась там літера чи титло пошкоджене невеликим вибоєм; останній варіант нам видається більш вірогідним;

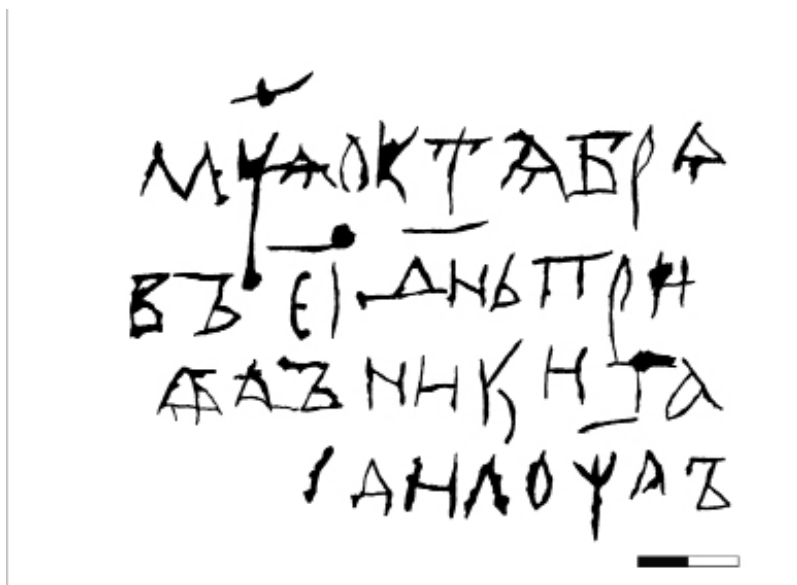
2) наявності або відсутності крапок обабіч числівника **єі**: натурне дослідження запису дозволило встановити їх відсутність;

3) прочитання літер на початку третього рядка як **а, на, ѿ** або **шь**: у цьому місці тиньк не зберігся, тут можемо бачити лише не зовсім зрозумілий знак у вигляді трикутника, який найвірогідніше розглядати як доволі пошкоджену літеру **ь**.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст графіті може бути реконструйований наступним чином: **М(ѣса)ца октавра въ ЄІ д(ѣ)нь при[ш]ьяль Никита. [Со]удило ѱ(а)ль** 'Місяця жовтня у 15-ий день прийшов Никита. Судило писав'. Відповідно до контексту С. Висоцький датував запис 1122-м роком; такому датуванню не суперечать палеографічні ознаки складових напису: за формою написання літер **а** з округлою петлею, **в** та **п** з виступом зверху, криволінійної **р** з округлою петлею, **ъ** та **ь** з петлями кутом вперед час появи графіті окреслюється хронологічними рамками в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Незважаючи на певні похибки в плані прочитання тексту, С. Висоцький правильно пов'язав його з відомостями про посідання митрополічного столу Никитою [5, с. 38-39]. Напис повідомляє лише день події – 15 жовтня, однак завдяки літописним даним можемо встановити рік – 6530 (1122) [16, стлб. 292; 17, стлб 286; 18, с. 151]:

графіті № 112	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсаца октавра въ ЄІ дѣнь пришьаль Никита. Соудило ѱалль	приде митрополитъ изъ Цесараграда въ святѹю Софью именемъ Никита	митрополитъ Никита приде изъ Грекъ	приде митрополитъ изо Царяграда въ святѹю Софѹю, именемъ Никита, на Кіевъ и всей Руси

Прорисовка запису № 112 про прихід митрополита Никити.

Саме на підставі комплексного співвіднесення епіграфічних та письмових джерел А. Поппе відніс час посідання кафедри Никитою до 15 жовтня 1122 р. [19, с. 195]. При порівнянні графіті та літописних повідомлень впадають у вічі практично однакові форми опису події. Ця обставина вказує на те, що, як і в попередньому випадку, автор напису № 112 **Соудило** також був приналежним до переписувачів скрипторію Софійського собору.

У давньоруському іменослові зустрічаються тотожне нашому ім'я *Судило* та близьке *Судиша*. Перше у знахідному відмінку – **на Соудила** – міститься у новгородський берестяній грамоті № 121, яка за страतिграфією датується кінцем XI – першою чвертю XII ст. [7, с. 250]. Друге – в родовому – **отъ Соудише** – у грамоті № 235, страतिграфічна дата якої – 60-70-ті рр. XII ст. [7, с. 308; 20, с. 239-240]. Коментуючи текст останньої, А. Залізник зазначав, що ім'я *Судиша* є гіпокористичним похідним від *Судислав*, *Судимир* тощо [7, с. 309].

С. Висоцький також вважав, що ім'я автора графіті *Судило* є скороченою формою від імені *Судислав*. Судислав – це князівське ім'я, його носив один із синів Володимира Великого, засаджений на довгі роки “в поруб” власним братом Ярославом; Судислав був звільнений племянниками вже після смерті Ярослава, та невдовзі помер, будучи ченцем Київського Георгіївського монастиря [6, с. 274]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, саме внаслідок невдалої долі князя ім'я *Судислав* випало з іменослова Рюриковичів [13, с. 25]. Втім, ім'я, що вийшло зі вжитку династії, могло перейти до іменослова найближчого князівського оточення, пов'язаного з правлячою династією родинними зв'язками по жіночій лінії або тривалою службою протягом кількох поколінь [13, с. 25, прим. 61; с. 63, прим. 18; с. 48; с. 69, прим. 78]. Відтак вірогідно, що книжник *Судило*, який працював у скрипторії Софії Київської, був якимось чином дотичний до князівського дому.

На фресці з образом св. апостола Петра виконаний запис № 1362. Тиньк у місці розташування запису надзвичайно пошкоджений численними вибоями та подряпинами, внаслідок чого більшість складових ідентифікувати не виявляється за можливе. Втім, більша частина наявного тексту може бути реконструйована: [М(ѣса)ц]а март(а) [К]Ѡ въ вторым(ъ) ца[се днь]е отъ[иде] ... [М]ихан[лъ] [м]итр[о] политъ ... ‘Місяця березня 29-го о другій годині дня ... пішов Михайл митрополит ...’. Доволі цікавим виглядає вживання **ц** замість **ч** в слові “часі” – **цасе**, що відображає притаманне новгородському діалекту цокання [7, с. 34], тобто, вказує на північне походження автора запису. За формою написання **а** з покриттям, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та відкритою петлею, дзеркальної **ц**, **ъ** з високою петлею, звичайною, округлою або кутом вперед, а також **ы** з середньою перемичкою, запис може бути датований у межах другої чверті XI – початку XIII ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками є друга чверть XII – початок XIII ст. відповідно до типовості поширення форми написання **ъ** з петлею кутом вперед та дзеркальної **ц**. За контекстом графіті датується 1145 р.

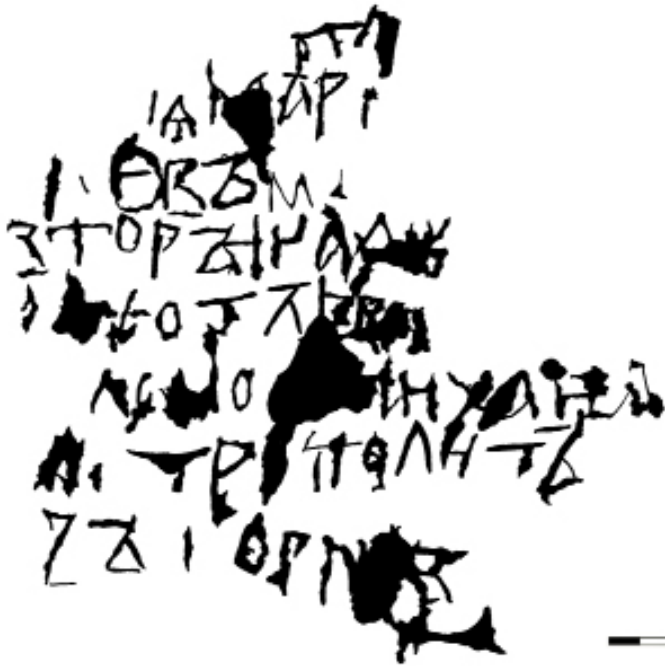
Як і у двох попередніх випадках, його автор навів відомості про день – “29 березня”, а також і час події – “о 2-й годині дня”, проте не вказав її рік. Втім, за літописними даними, це сталося у 1145 р. [16, стлб. 312; 18, с. 168]:

графіті № 1362	Лаврентіївський літопис	Никонівський літопис
мѣсѧца марта КѠ въ вторымъ цѧсе днѣ отъиде ... Михаилъ митрополитъ ...	митрополитъ Михаилъ иде Цесарюгороду	иде господинь пресвященный Михаилъ митрополитъ Кіевскій и всеа Русѧ въ Константинь градъ къ патріарху

Враховуючи інформацію епіграфічних та літописних джерел, що подію слід датувати 29 березня 1145 р. Подібно до попередніх написів, за стилем викладання опису подій, близьким до літописного, можемо визначити приналежність автора графіті, новгородця за походженням, до кола софійських книжників.

Невипадковим, на нашу думку, було обрання місця для розташування написів в цьому приділі, адже в новозаповітній традиції апостол Петро виступає засновником земної церкви. Втім, цікавіше поглянути на розташування графіті саме на фресках.

Два з них знаходяться на фресці з образом св. мч. Анастасія. Як повідомляє літопис, хрещенню князя Володимира передувало захоплення Корсуня (Херсона), яке стало можливим тоді, коли під Анастас, небесним покровителем якого, вірогідно, виступає зображений на фресці святий мученик Анастасій, підказав князю місце розташування труб, якими йшла вода до Херсонеса; пізніше цей же Анастас прибув до Києва разом з Володимиром і взяв активну участь у хрещенні Русі, зміцненні позицій християнської церкви, адже саме він був настоятелем Десятинної церкви [2, с. 106, 111, 115]. Виконання записів про поставлення митрополитом Іларіона та приїзд до Києва митрополита Никити символізувало спадкоємність руської церкви від константинопольської. Натомість запис про від'їзд у 1145 р. митрополита Михаїла до Константинополя виконаний на фресці з образом св. Петра. Святе Писання повідомляє, що коли апостол Петро зізнався Христу в своїй відданості, Він відповів: “За Мене покладеш душу свою? Поправді, поправді кажу Я тобі: Півень не заспіває, як ти тричі зречешся Мене...” (Ів. 13:38). Вірогідно, відбуття митрополита

Прорисовка запису № 1362 про відбуття митрополита Михаїла.

сприймалось у київських колах як відречення від своєї пастви, подібно до того, як апостол зрікся Спасителя.

Отже, під час досліджень епіграфічних пам'яток Софії Київської були виявлені три пам'ятні написи, які з повним правом можуть бути визначені як частини “літопису Софійського собору”, адже завдяки цим невеликим за обсягом текстам нам вдалося уточнити ряд хронологічних віх, пов'язаних з історією вищої церковної ієрархії домонгольської Русі.

Джерела та література:

1. Брюсова В. Г. Когда и где был поставлен митрополитом Иларион? / Брюсова В. Г. // Герменевтика древнерусской литературы. Выпуск 1. – М.: Институт мировой литературы им. А.М. Горького, 1989. – С. 40–51.
2. Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. Т. 1: Повесть временных лет / Бугославский С. А. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
3. Висоцький С. О. Нові знахідки давньоруських графіті / Висоцький С.О. // Український історичний журнал. – 1968. – № 5 (86). – С. 103–107.
4. Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I / Висоцкий С. А. – К.: “Наукова думка”, 1966. – 240 с.
5. Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.) / Висоцкий С. А. – К.: “Наукова думка”, 1976. – 456 с.
6. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Войтович Л. В. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
7. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект / Зализняк А. А. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
8. Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей / Зализняк А. А. // Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: “Русские словари”, 2004. – С. 233–287.
9. Колесов В. В. [рецензия]. Висоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. / Колесов В. В. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149–151.
10. Корнієнко В. В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона / Корнієнко В.В. // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235–240.
11. Корнієнко В. В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка / Корнієнко В.В. // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: “Видавництво “Горобець”, 2009. – С. 444–445.
12. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика / Корнієнко В.В. – К.: “Горобець”, 2010. – 464 с.

13. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники / Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. – М.: “Индрик”, 2006. – 904 с.

14. Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору / Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25–26 жовтня 2007 р. – К.: “Видавництво “Горобець”, 2009. – С. 417–443.

15. Орлов Р. А., Козюба В. К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода / Орлов В. А., Козюба В. К. // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35–39.

16. Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.

17. Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.

18. Полное собрание русских летописей. Том IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 288 с.

19. Понне А. В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988–1305) / Поппе А.В. / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В. А. // Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М.: “Наука”, 1989. – С. 191–206.

20. Янин В. Л. Поправки и замечания к чтению берестяных грамот / Янин В. Л. // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 – 1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (их раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: “Наука”, 1986. – С. 220–251.

В’ячеслав Корнієнко (Київ, Україна) Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI – XII ст.

В статті публікуються три пам’ятні написи-графіті з приділа свв. апостолів Петра і Павла, які містять унікальні, відсутні в писемних джерелах, відомості про київських митрополитів XI – XII ст. Аналізуються причини виконання записів саме в цьому архітектурному об’ємі храму, а також встановлюються можливі принципи вибору фрескових образів, на яких видряпувались графіті.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, митрополит.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*) **Фрагменты “Летописи Софийского собора”**: три граффити из придела свв. апостолов Петра и Павла с упоминанием митрополитов XI – XII вв.

В статье публикуются три памятные надписи-граффити из придела свв. апостолов Петра и Павла, в которых содержатся уникальные, отсутствующие в письменных источниках, известия о киевских митрополитах XI – XII вв. Анализируются причины выполнения записей именно в этом архитектурном объеме храма, а также определяются возможные принципы выбора фресковых образов, на которых выцарапывались граффити.

Ключевые слова: *эпиграфика, граффити, София Киевская, митрополит.*

Viacheslav Korniienko (*Kyiv, Ukraine*) **Fragments of the “Cathedral’s annals”**: three graffiti from Sts. Peter and Paul nave with Metropolitans’ names

The article published three commemorative inscriptions from Sts. Peter and Paul nave, which contain unique (no-reflected in written sources) information about the Metropolitans of Kyiv XI - XII century. The reasons of placing inscriptions in this part of the temple and choosing the frescoes, where they are written, are established.

Keywords: *epigraphy, graffiti, Sophia Kyivska, Metropolitan.*